

Gdańsk: miasto, które zawsze chciało być wolne

Il. 1. Matthaeus Merian, *Panorama Gdańska z XVII w.* Ze zbiorów Muzeum Gdańska

4

Piotr Paluchowski, Agnieszka Pawłowska-Kubik*

Miasto Gdańsk, obecnie szczycące się ponad 1000-letnią historią, od najdawniejszych czasów miało uprzywilejowaną pozycję z uwagi na **strategiczne położenie** niedaleko ujścia Wisły. Dlatego też wielokrotnie jego mieszkańcy byli związani z wydarzeniami nie tylko o randze regionalnej, lecz także europejskiej. Przez wiele stuleci specyfiką miasta było również jego usytuowanie na **po-graniczu polsko-niemieckim**. Jedna i druga strona czuły, że Gdańsk powinien należeć właśnie do niej, potwierdzając niejako słowa Napoleona Bonaparte'go „**Gdańsk jest kluczem do wszystkiego**”. Dopiero ustalenia po drugiej wojnie światowej spowodowały odsunięcie od miasta niemieckich granic oraz opuszczenie tych terenów przez osoby niemieckojęzyczne.

Średniowieczne początki

Najstarsze, uchwytnie pod względem historycznym czasy dla Gdańska rozpoczynają się **na przełomie IX i X w.** W miejscu późniejszego ośrodka znaleziono ślady bardziej zorganizowanego osadnictwa. Obejmowało ono miejsce dzisiaj zwanym **Grodziskiem** bądź **Góra Gradową**. Współcześni historycy i archeolodzy wysu-

wają hipotezę mówiącą o tym, że być może był to tylko rodzaj strażnicy będącej częścią rozległego emporium handlowego¹, które znajdowało się w okolicach dzisiejszego Pucka. Z pewnością można jednak powiedzieć, że ówczesnie w pobliżu Grodziska znajdowała się również osada rybacka zlokalizowana obok dzisiejszego kościoła św. Mikołaja na gdańskim Starym Mieście. Koniec puckiego emporium datowane jest na połowę X w. i wiąże się z zajęciem tych terenów przez **państwo Polan**. Jednocześnie regionalną administrację przeniesiono do gdańskiego grodu.

Wspomniane 1000-lecie Gdańska tradycyjnie liczone jest od **roku 997**, gdy w mieście gościł **św. Wojciech**. Dzisiaj podkreśla się historyczną wagę tego wydarzenia. Nie chodzi w tym wypadku tylko o dokonanie pierwszego **chrztu** gdańszczyzan i przyjęcie przez nich wiary chrześcijańskiej, ale o pojawienie się sformułowania, utożsamianego bezpośrednio z Gdańskiem. Stało się tak za sprawą **mniacha benedyktyńskiego Jana Kanapariusza**, który opisując około 1000 r. życie św. Wojciecha, użył nazwy „Gyddanyzc”.

Chrzest Polski, jak i gdańszczyzan nie oznaczał jednak, że wszyscy mieszkańcy przyjęli od razu nowe wierzenia. W Gdańsku dochodziło do **konfliktów religijnych**, ale również **politycznych**. Wiadomo, że miały one miejsce w okresie panowania Bolesława

* Autorzy są pracownikami Zakładu Historii i Filozofii Nauk Medycznych Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego.

¹ Emporium handlowe – ośrodek wymiany gospodarczej położony w pobliżu przecinających się szlaków handlowych. Głównymi przedmiotami handlu były żywność, niewolnicy oraz towary luksusowe.

Il. 3. Rzeźba przedstawiająca króla Kazimierza IV Jagiellończyka z gdańskiego Dworu Artusa. Fot. E. Greła. Ze zbiorów Muzeum Gdańska

Il. 2. Matthaeus Deisch, *Długi Targ i Ratusz Głównego Miasta*, 1765 r. Ze zbiorów Muzeum Gdańska

I Chrobrego oraz Mieszka II, prawdopodobnie powodując **usamodzielnienie się Pomorza**. Ponownie zostało ono wcielone do Polski w 1047 r., w czasie, gdy na tronie zasiadał Kazimierz I Odnowiciel. Na lata jego panowania datowane są początki nowego grodu gdańskiego zlokalizowanego blisko Motławy, gdzie powstał także **port**. Od tamtych czasów można z pewnością mówić o większym **rozwoju handlu gdańskiego**, choć najpewniej funkcjonował on znacznie wcześniej. Wymiana dóbr spowodowała szybki wzrost osady, a zabudowania zaczęły powstawać również w jej pobliżu. Aby zapewnić bezpieczeństwo osobom mieszkającym bezpośrednio obok, postanowiono w końcu XI w. teren ten **ufortyfikować**, powstało więc podgrodzie. Łącznie gród zamieszkiwało około 1000 osób i zajmował on ponad dwa hektary powierzchni. Głównymi zajęciami ludności było rybołówstwo, handel oraz rzemiosło. Założenie na Grodzisku dalej funkcjonowało z uwagi chociażby na walor strategiczny, gdyż górowało nad położoną poniżej osadą.

W dalszym ciągu gdańszczanie niechętnie widzieli nad sobą władzę dynastii Piastów. Doprowadziło to w 1069 r. do ponownego odłączenia się Pomorza Gdańskiego. Ówczesnym władcą Polski był wtedy Bolesław II Szczodry zwany Śmiałym. Ponownie Piastowie włączyli te tereny do swojego państwa w 1119 r. Dokonał tego **Bolesław III Krzywousty**, który w Gdańsku powołał swoich **namiestników** z rodziny Sobiesławiców. Pierwszym z nich miał być na wpół legendarny Sobiesław I. Jego kolejni następcy uznawani są za postacie historyczne. Byli to: Sambor I, Mściwój I oraz Świętopełk. Z okresu panowania Krzywoustego na Pomorzu pochodzi najstarsza wzmianka o funkcjonującej w Gdańsku **świątyni**, noszącej wezwanie **Bożej Rodzicielki Marii**. Ważnym elementem oddziałującym na miasto w okresie średniowiecza i nowożytności był **klasztor cysterski** ulokowany w 1186

r. w pobliskiej **Oliwie**. Z biegiem czasu stał się on ważnym posiadaczem ziemskim. Co do samego miasta, wiadomo również, że funkcjonował tam też **kościół pod wezwaniem św. Mikołaja**.

Od XIII w. datuje się **ożywienie gospodarcze** obejmujące basen Morza Bałtyckiego, które również znacząco się w Gdańsku. Jednym z głównych partnerów handlowych stała się niemiecka **Lubeka**. Wielu lubeckich mieszczan, w poszukiwaniu nowych perspektyw, zaczęło przeprowadzać się nad Motławę. Wśród nich byli nie tylko kupcy, lecz także żeglarze korzystający z dobrej koniunktury. Najprawdopodobniej to wtedy dokonano **lokacji pierwszego gdańskiego samorządu miejskiego**. Miał on być skupiony w okolicach kościoła pod wezwaniem św. Katarzyny na Starym Mieście.

Jednym z gdańskich namiestników był **Świętopełk**, który w 1227 r. zdecydował się na **wypowiedzenie posłuszeństwa polskiemu zwierzchnikowi**, jednocześnie stając się niezależnym księciem. Aby wesprzeć swoją władzę, zabiegał o poparcie Kościoła, dlatego jeszcze w tym samym roku kościół św. Mikołaja wraz z osadą oddał sprowadzonemu **zakonowi dominikanów**. Ówczesna sytuacja polityczna zmieniła się również z powodu pojawienia się na pomorskich terenach **zakonu krzyżackiego**. Jego władze chętnie widziałyby Gdańsk jako prężny ośrodek handlowy, ale w swoim państwie. Dlatego też Świętopełk, zwany przez potomnych Wielkim, stał się wrogiem Krzyżaków. Podobnie było z jego synem i następcą na książęcym tronie **Mściwojem II**. Ten dodatkowo musiał rozprawić się w latach 1271–1272 z **buntem gdańszczan** przeciwko swojej władzy. Aby zapobiec takim wypadkom w przyszłości, podjął decyzję o rozebraniu miejskich fortyfikacji oraz wprowadził swoich przedstawicieli do Rady Miasta.

W historii Polski Mściwoj II zasłynął przede wszystkim z podpisania w 1282 r. w Kępnie **układu z Przemysłem II**. Dwanaście lat później, na jego podstawie, po śmierci gdańskiego namiestnika, ziemie pomorskie przeszły **pod panowanie Piasta**. W 1295 r. Przemysław II

został polskim królem i zezwolił na postawienie na nowo gdańskich umocnień. Jednakże już w następnym roku został zamordowany, a gdańskim księciem ogłosił się inowrocławski Leszek. Zrezygnował on z tego tytułu bardzo szybko na rzecz swojego stryja **Władysława Łokietka**. Ten ustanowił w Gdańsku **kantor kupców lubeckich**, który mimo że ulokowany na miejskim terenie, to pozostawał poza jurysdykcją miejskich władz. Taka handlowa konkurencja nie spodobała się gdańskim mieszczanom i spowodowała opór przeciwko Łokietkowi.

Polityczne losy sprawiły, że władca ten częściowo przestawał mieć wpływ na to, co działo się w poszczególnych prowincjach. Gdańsk, podobnie jak większość ziem polskich, został przejęty przez czeskich władców, najpierw Wacława II, a później Wacława III. Gdy ten ostatni zmarł, ponownie Pomorze Wschodnie przypadło Łokietkowi, jednak nie na długo. Już w **1308 r. Gdańsk najechali margrabiowie brandenburscy**, którzy doskonale wiedzieli, że zajęty wojną na Rusi i uśmierzaniem niepokojów w Małopolsce książę Władysław nie będzie w stanie temu przeciwdziałać. Łokietek poprosił o **pomoc** znajdujący się znacznie bliżej **zakon krzyżacki**. Krzyżacy taką nadarzającą się sytuację wykorzystali do własnych celów. Wprawdzie Gdańsk odbili z rąk Brandenburchyków, ale nie zamierzali miasta, ani Pomorza Wschodniego, oddawać Łokietkowi. Stało się ono na **prawie 150 lat częścią państwa krzyżackiego**. Liczne ówczesne przekazy mówią nie tylko o przejściu Gdańska, lecz także o „rzezi” dokonanej na jego mieszkańcach. Łokietek i jego następcy przez wiele dziesięcioleci bezskutecznie domagali się zwrotu Pomorza.

Pod panowaniem krzyżackim

Zaraz na początku swego panowania nad miastem Krzyżacy dokonali **rozbiórki fortyfikacji**. Ocenia się, że Gdańsk znacznie wtedy podupadł i składał się głównie z mieszkańców osady rybackiej, która była położona w pobliżu dzisiejszej części miasta zwanej Osiekiem. Ożywienie przyszło jednak dość szybko, dzięki powstaniu **nowego ośrodka** zlokalizowanego w okolicach dzisiejszego historycznego centrum Gdańska, gdzie przebiegają **ulica Długa i Długi Targ**. Zyskał on nazwę **Głównego bądź Prawego Miasta**, w odróżnieniu od dawnej części zwanej odtąd Starym Miastem. Przy ulicy Długiej rozpoczęto budowę **Ratusza Głównego Miasta** (il. 2), a niedaleko od niego zaczęto wznosić **kościół Mariacki**. Miejska topografia wzbogaciła się również o **krzyżacki zamek**, którego budowa rozpoczęła się w 1338 r. Prawnej lokacji doczekało się również Stare Miasto. Założono jeszcze jeden ośrodek: **Młode Miasto**, położone na obecnych terenach stoczniowych.

Gdańsk w okresie krzyżackim zyskiwał coraz większe znaczenie w sferze gospodarczej. W 1361 r. dołączył do **Związku Miast Hanzeatyckich**, zwanego potocznie

Il. 4. Przedstawienie herbu Gdańska z okresu nowożytnego. Ze zbiorów PAN Biblioteki Gdańskiej

Hanżą. Związek miał wspomagać ośrodki handlowe na polu ekonomicznym, politycznym oraz wojskowym. Jednakże na dalszej drodze rozwoju gospodarczego Gdańska stał władający nim zakon krzyżacki. Nakładał on na mieszczanstwo **liczne podatki**, które zmniejszały dochody z handlu. Mieszczanstwo bacznie obserwowało rozwój sytuacji między Krzyżakami a państwem polskim, szczególnie w okresie wielkiej wojny z zakonem (1409–1411). Po bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. Gdańsk uznał jako swojego władcę króla Władysława II Jagiełłę, ale podpisany w następnym roku pokój toruński pozostawiał Pomorze Wschodnie w krzyżackich rękach. Jednakże **opór przeciwko władzy krzyżackiej**, również w innych pomorskich miastach, wzrastał, przyjmując formy zorganizowane. Pierwszym przełomem stało się założenie **Związku Pruskiego** w 1440 r., w którym gdańszczanie odgrywali znaczną rolę jako przedstawiciele największego miasta. Struktura ta **miała bronić interesów mieszczanstwa** przed władzą Krzyżaków. Drugim ważnym momentem był rok 1454. Wtedy to Związek Pruski poprosił króla Kazimierza IV Jagiellończyka (il. 3) o włączenie Pomorza Wschodniego i Gdańska do jego państwa. Konsekwencją tego był **wybuch wojny zwanej trzynastoletnią** (1454–1466).

W toku zmagani wojennych okazało się, jak wielką siłę ekonomiczną stanowiło gdańskie mieszczanstwo. Było je stać na zakup wojennych materiałów, a także opłacenie najemnych żołnierzy, którzy walczyli po stronie polskiej. Walki toczyły się z różnym skutkiem, jednakże ostatecznie zakon musiał oddać **Gdańsk i znaczą część Pomorza** na podstawie postanowień **drugiego pokoju toruńskiego** podpisanego w 1466 r.

Czas rozkwitu

Tym samym rozpoczynał się jeden z najlepszych okresów w dziejach miasta. **Nowożytny sukces gospodarczy**, mający również wpływ na kwestie polityczne oraz społeczne, zbudowano na podstawie **przywilejów** danych miastu przez króla Kazimierza. Jeden z nich, wystawiony jeszcze podczas trwającej wojny, w 1457 r., zwany jest przez historyków Wielkim Przywilejem. Przywileje dały ogromne możliwości gdańskim mieszczanom. Przede wszystkim miasto otrzymywało **swobodny przewóz towarów Wisłą** oraz rolę **pośrednika handlowego** pomiędzy Rzeczpospolitą a kupcami zagranicznymi. Odtąd przywiezione rzeką do portu zboże i inne produkty szlachcic mógł sprzedać tylko gdańszczanom, a ci odstępowali je kupcom zagranicznym. Był to bardzo **intratny handel**, który przynosił ośrodkowi największe bogactwo. Gdańsk szczylił się mianem „**królewskiego miasta**”, czego widomym znakiem był nadany przez władcę **herb**, w skład którego wchodziła złota korona i dwa krzyże na czerwonym tle (il. 4).

Bogaci mieszczaństwo gdańskie stali się **niemal autonomiczni** w państwie, w którym władza była zdecentralizowana, a król nie miał silnej pozycji. Mieszkańcy byli zadowoleni z takiego stanu, czego przykładem są liczne zabytki sztuki czerpiące z ówczesnych, jak i antycznych **wzorów włoskich**. Nie było to przypadkowe, gdyż próbowano w ten sposób nawiązać do **republikańskiego Rzymu bądź Wenecji**. Dla niektórych nowożytnych gdańszczan ich miasto stanowiło republikę, która miała prawo wyboru komu podlega, z czego, jak uważano, skorzystano podczas wojny trzynastoletniej. Również zachodni rynek europejski sprzyjał rozwojowi, bardzo potrzebowano tam produktów rolnych oraz leśnych z terenów Europy Środkowej i Wschodniej. Dlatego też Gdańsk, usytuowany obok ujścia Wisły, w okresie nowożytnym stał się jednym z najważniejszych europejskich ośrodków handlowych. Pod względem liczby ludności przez wiele dziesięcioleci był **największym miastem Rzeczypospolitej**.

Odrębność na polu gospodarczym, a w pewnym sensie i politycznym, była również uwarunkowana innymi czynnikami. W Gdańsku posługiwano się głównie **językiem niemieckim**, a po 1517 r. mieszczaństwo szybko przyjęło idee Marcina Lutera, a później Jana Kalwina, stając się **jednym z najsilniejszych ośrodków protestantyzmu w Prusach Królewskich**. Musieli na to przystawać kolejni katolicy królom Rzeczypospolitej, obawiający się zatargów z potężnym miastem. Jednakże jeden z polskich władców jawnie wystąpił przeciwko gdańskiemu mieszczaństwu. Był to **Stefan Batory**. U podstaw konfliktu stała elekcja, podczas której Gdańsk poparł innego kandydata – Maksymiliana II Habsburga. Nawet gdy ten zmarł, miasto nie chciało uznać Batorego za swojego króla. Władca najpierw zażądał znacznego ograniczenia praw Gdańska, a później postanowił się rozprawić z miastem **na drodze wojennej**. Walki toczyły się w latach 1576–1577. Wojska kró-

Il. 5. Izzak van den Blokke, *Alegoria handlu gdańskiego (Apoteoza Gdańska)*, 1608 r. Plafon Wielkiej Sali Rady w Ratuszu Głównego Miasta w Gdańsku

lewskie nie zdobyły miasta, a po pewnym czasie doszło do kompromisu. Gdańszczanie uznali władzę Batorego poprzez złożenie hołdu dla władcy oraz zapłacili kontrybucję. Król okazał miłosierdzie i później nie ingerował już w gdańskie kwestie.

Dla polskich władców pozycja Gdańska stała się bardzo cenna podczas długiego ciągu **XVII-wiecznych wojen ze Szwecją**. Mieszczaństwo zauważali mankamenty ustroju Rzeczypospolitej, które dawały im autonomię, a która nie byłaby możliwa w innych państwach. Z tego powodu gdańszczanie wystąpili **po stronie polskiej**, a przeciwko szwedzkim agresjom, zaburzającym handel na Morzu Bałtyckim. Wielkim tego sprawdzianem był tzw. potop, czyli wojna polsko-szwedzka w latach 1655–1660. Gdańsk nie tylko oparł się wtedy najazdowi, lecz także wspierał finansowo polskiego króla.

Prosperita oddziaływała również na inne sfery życia miasta. Zamożność przekładała się na możliwości **arty-stycznego mecenatu**, czego przykładem jest *Alegoria handlu gdańskiego* (zwana też *Apoteozą Gdańską*, il. 5), zdobiąca Wielką Salę Rady Ratusza Głównego Miasta. Z okresu nowożytnego najbardziej znanymi i wpływowymi gdańskimi rodzinami byli: Ferberowie, Gralathowie, Grodeckowie, Schachmannowie i Uphagenowie. Przedstawiciele tych rodów często wspierali naukę i sztukę. W Gdańsku podjęto także starania o założenie szkoły wyższej na bazie powstałego **Gimnazjum Akademickiego**, do czego jednak ostatecznie nie do-

Il. 6. Matthaeus Deisch, *Port gdański* na rycinie z XVIII wieku. Ze zbiorów Muzeum Gdańska

szło. Warto również wspomnieć o najbardziej znanym gdańskim naukowcu **Janie Heweliuszu**. Ten astronom badający ciała niebieskie jest twórcą nazw sześciu gwiazdozbiorów, które są używane do czasów współczesnych.

W dobie wojen i rozbiorów

Czasy **spowolnienia gospodarczego** dla Gdańska nastąpiły wraz z XVIII stuleciem. Przyczyniły się do tego wojny: trzecia północna (1700–1721) i o sukcesję polską (1733–1735), które znacznie obniżyły produkcję w Rzeczypospolitej (il. 6). Zmieniły się również uwarunkowania w gospodarce zachodniej Europy, gdzie zaczęto produkować więcej żywności.

Gdańsk podzielił los Rzeczypospolitej. W wyniku **drugiego rozbioru** dostał się w 1793 r. **pod panowanie pruskie**. Scentralizowane państwo praktycznie zlikwidowało odrębność miasta. Przerwę w tym okresie stanowiła **epoka napoleońska**, gdy w latach 1807–1814 funkcjonowało **I Wolne Miasto Gdańsk**. Po klęsce Napoleona Bonapartego miasto włączono do Prus, które w 1871 r. stały się **częścią cesarstwa niemieckiego**. Ośrodek nigdy już jednak nie zdobył tak wielkiego znaczenia jak w wiekach poprzednich, stając się prowincjonalnym miastem, jakich było wiele w tym rejonie. Ciężar administracyjny został przeniesiony do Królewca.

Dopiero od połowy XIX stulecia datuje się znaczną **modernizację** obejmującą również miejską topografię. Dotarła wtedy linia kolejowa łącząca Gdańsk

z Berlinem, założono także **Stocznnię Królewską**. Ponadto pojawiły się m.in. nowoczesne wodociągi, kanalizacja, sieć gazowa oraz konne tramwaje. **Dawny Gdańsk zaczął odchodzić w zapomnienie**, czego widocznym znakiem była przebudowa ulic i likwidacja nowożytnych przedproży utrudniających komunikację, a będących swoistą wizytówką miasta. Rozbiórcy uległy również fortyfikacje, które nie spełniały już swoich funkcji, a przeszkadzały w rozwoju. Kolejnym ważnym przełomem w życiu Gdańska stanowiło rozpoczęcie **pierwszej wojny światowej** (1914–1918). Jednakże nikt z gdańszczan nie spodziewał się, jak bardzo na ich życie wpłyną strzały w Sarajewie.

Bibliografia:

- Bogucka M., *Migracje bałtyckie a Gdańsk u progu ery nowożytnej (XVI–XVIII w.)*, „Zapiski Historyczne” 1987, t. 52, z. 1.
- *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 1–4, Gdańsk–Sopot 1978–1998.
- Piwarski K., *Dzieje Gdańska w zarysie*, Toruń 2001.
- Jasiński K., *Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w latach 1308–1309*, „Zapiski Historyczne” 1966, t. 31, z. 3.
- Matysik S., *O stosunku Gdańska do Polski i o ustroju Gdańska 1454–1793*, „Przegląd Zachodni” 1954, r. 10, z. 7/8.